

३४७६
सं गी ता नु भ व.

प्रथमदर्शन.

(लेखनविधिपूर्वक)

आ पुस्तक

प्रोफेसर मौलाबक्ष घीशेखान

एओए

श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराजा गायकवाड

सेनाखासखेल समशेर बहादुर

एमनी हुकमथी,

मुंबईमां

जाईट स्टॉक प्रिंटिंग प्रेस

तथा

शहर बडोदरामां

बडोदावत्सल छापखानामां छाप्युं.

संवत् १९४४.

सन १८८८.

આ પુસ્તક સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે નોંધાવી
ગ્રંથ કર્તાએ સર્વ હક પોતાને સ્વાધીન રાખેલા છે.

अनुक्रमणिका.

क्रम.	विषयो.	पृष्ठ.
१	मंगलाचरण.....	१
२	ग्रंथप्रशंसा.....	२
३	गायन विषे विवेचन.....	३
४	संगीतना भेद विषे.....	३
५	स्वर विषे विवेचन.....	५
६	स्वरोना भेद तथा सप्तक विषे.....	७
७	आरोह अवरोह विषे.....	१०
८	गृहनां नाम विषे... ..	११
९	जाति विषे.....	१२
१०	अंग विषे.....	१२
११	कळा विषे.....	१४
१२	लय विषे.....	१४
१३	काळ अने मार्ग विषे तथा तालनां चिन्हो.....	१४
१४	श्रुति विषे.....	१८
१५	यति विषे.....	२१
१६	दश विध गमक विषे.....	२२
१७	चिन्हो विषे.....	२५
१८	राग विषे	२८
१९	बार थाटनी चीजो.....	३१

પ્રસ્તાવના

સંગીતશાસ્ત્રનો હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે ઘેર ઘેર અભ્યાસ થતો એમ કહેવાય છે. હાલ જેમ યુરોપ સ્તંભમાં ગાયન એ કેલ્વણીનું ભૂષણ ગણાય છે, તેમ પૂર્વે આપણા દેશમાંપણ તે કેલ્વણીનું ભૂષણ ગણાતું હતું. ગૃહસ્થોની સ્ત્રીયાં ગાવા બજાવામાં અને નૃત્ય કરવામાં ખુશીથી ભાગ લેતી હતી. અને તેથી તેમની વાહવાહ થતી. યોગી અને ભોગી બંનેને ગાયન સુલ્લદાયક માનવામાં આવતું, એટલે તે રૂહલોક ને પરલોક માટે યથાર્થરૂતે કલ્યાણકારી ગણાતું.

જે વલ્લે ગાયનનો શોલ્હ આટલો સામાન્ય હતો, તે વલ્લે એ મનોરંજક ને ઉપયોગી કલ્પાનું શાસ્ત્રીયરૂતે બંધારણ બાંધી તેને પરિપૂર્ણ કરવા વિદ્વાનોએ યત્ન કન્યું. સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર ઘણા ગ્રંથો રલ્પાયા. પિંગલના વૃત્તોની પેઠે ગાયનના રાગો અસંખ્ય ઉપજાવવામાં આવ્યા. એટલે પિંગલમાં જેમ માત્રા, મેરુ, પતાકાદિ ગણિતભાગ દાલ્લ થયો છે, તેવોજ ગણિતભાગ ગાયનમાં પણ સમાયોછે. નવાં નવાં અનેક તરેહનાં વાજિંત્રો બજાવવામાટે બનાવવામાં આવ્યાં અને નૃત્ય કલ્પાનું બંધારણ પણ શાસ્ત્રીયરૂતે બંધાયું.

હુદ્દર કલ્પાના શોધે કરીને યુરોપસ્તંભમાં અનેક તરેહનાં વારીક વાદ્ય બનાવવામાં આવ્યાં છે. આપણાં વાદ્ય કરતાં તે લ્પડિયાતાં થયાં છે એમ કહેવાય છે; તથાપિ ગાયનનું શાસ્ત્રીય બંધારણતો આપણેજ લ્પડિયાતું છે, એમાં સંશય નથી.

એમ છતાં સાંપ્રતકાલમાં આપણે અહીં પ્રાચીન વીજી વિદ્યાકલ્પાની માફક ગાયનની પણ માઠી દશા થઈ ગઈ છે. સંગીતશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કન્યો હોય એવાં મનુષ્ય ક્વલિતજ મલ્લીં આવે છે. ગાવા બજાવવાની કલ્પા જાણનારાજ યોડા હોય છે, તો તેનું શાસ્ત્ર જાણનારાની શી વાત કરવી ? ગાયન એ ગૃહસ્થાઈનું લક્ષણ નીકલ્લી ગયું. તેનો અભ્યાસ કરનારા ઉલટા નિંદાવા લાગ્યા.

ઘણી સ્ત્રી કોમોમાં સ્ત્રીવર્ગને ગાયન શીખવાનું બંધ પડ્યું, અને નૃત્યકળા તો ઘણું કરીને સર્વ કોમમાં બંધ થઈ. આ આનંદદાયક કળાનો વાસ વેશ્યાઓને ઘેર થયો. ગાવું બજાવવું એ ગંધર્વ અથવા ગવાઈયાનું કામ છે એમ મનાવા લાગ્યું. આથી સંસારનું સુખ અને પરલોકમાં કલ્યાણ કરનાર એક મોટું સાધન માટે ભાગ્યે આપણે હોઈ દીધું છે, એમ કહેવું જોઈએ.

દીપકથી દાણેલા તાનસેનને ગુજરાતની એક બાઈએ મઠ્ઠાર ગાઈ શીતલ કન્યો હતો એમ કહેવાય છે. તે ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતો કરતાં ગાયનનો અનાદર વધારે જોવામાં આવે, એ દિલ્લીની ભરેલું છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મહારાષ્ટ્રમાં હજી ગાયન ઉપર વધારે શોખ છે. તો પણ ત્યાં ગાયનનો રાષ્ટ્રીયરિતે અભ્યાસ થોડો જ થાય છે. હાલ ફક્ત કર્ણાટક ખણી એ વિદ્યાની તાલીમ ચડતી રીતે અપાય છે.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબને આ ઉપયોગી વિદ્યાનો જિર્ણોદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા થતાં, પ્રખ્યાત પ્રોફેસર મૌલાવક્ષના હાથ નીચે અજમાશ દાખલ એક વર્ગ સન ૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં ઉઘાડવામાં આવ્યો. તે એવા હેતુથી કે શાળાઓમાં શીખનાર વિદ્યાર્થીઓને ગાયનનું જ્ઞાન એક આભૂષણ તરીકે આપવું, લોકોમાં ગાયનની અભિરુચિ પ્રકટ કરવી, અને સંગીતશાસ્ત્રનું પુનર્જિવન કરવા તજવીજ કરવી. એ વખતે એનો મય રાખવામાં આવતો હતો કે, ગાયનશાળામાં થોડાજ છોકરા દાખલ થશે. તેથી ફક્ત ૧૨ છોકરાનો વર્ગ બાંધવો અને છોકરા તેમાં દાખલ થવા આકર્ષાય માટે છ સ્કૉલરશિપો રાખવી. શરુમાં જ ઘણા છોકરા દાખલ થયા. અજમાશની મુદત પૂરી થતાં કુશલગૃહસ્થોની કમિટી નિમી પરીક્ષા લેવામાં આવી, તેનું પરિણામ સંતોષકારક જણાયાથી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે ખુશી થઈ ગાયન શાળાને જાથુની મંજુરી આપી. પ્રોફેસર મૌલાવક્ષને આ મેહેનતના બદલામાં પગાર બાંધી આપ્યો, તેમના હાથનીચે શિક્ષકો નિમ્યા અને વાજિત્રો વગેરેને માટે મંજુરી આપી. હાલ આ શાળામાં સો ઉપરાંત છોકરાઓ છે; અને તેમના જુદા જુદા ચાર વર્ગ કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રોફેસર મૌલાબક્ષ આજ્ઞા હિંદુસ્તાનમાં આ વિદ્યાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને માટે પ્રખ્યાત છે. અંગ્રેજી ગાયનનો તપાસ કરતાં આપણા શાસ્ત્રમાં તેમને એક બાબતનીં જાણી જણાઈ તે એકે અંગ્રેજીમાં જેને નોટેશન કહે છે તેવી પદ્ધતિ ગાયનનાં પુસ્તકો લખવામાં આપણે અહીં વાપરવામાં આવી નથી. તેથી ગાયનના અભ્યાસીઓને સઘળો આધાર પોતાના ઉસ્તાદ ઉપર રાખવો પડે છે. ગાયનનો રાગ ધાટી નોટેશન જોઈને સમજી શકાય, નોટેશન જોઈને અમુક રાગ પ્રમાણે બજાવી શકાય તથા નોટેશન ઉપરથી અમુક રાગ પરથી પણ શકાય. એથી એ બાબત ગાયન વિદ્યામાં ઘણી ઉપયોગી ગણાય. ગાયનનાં પુસ્તકોમાં કરેલા વર્ણન ઉપરથી આવી વાતો સરલતાથી ધ્યાનમાં આવી શકે નહીં. કેલ્વળીના કામમાં જેવું “ પ્રદર્શન છે ” તેવું ગાયનમાં નોટેશન છે. આપણા ગાયનનો નોટેશન થઈ શકે કે નહીં તે ઉપર પ્રોફેસર મૌલાબક્ષનું લક્ષ ગયું. તેમણે ઘણે પ્રયાસે એ કામમાં ફતેહ મેલવી. કૈલાસવાસી શ્રીમંત ધંડેરાવ મહારાજના વલ્લભમાં પ્રોફેસર મૌલાબક્ષે ગાયનાબ્ધિસેતુ નામે માસિક કાઢવા માંડ્યું; પરંતુ તે થોડી મુદતમાં મર્ણ પામ્યું અને આજ પર્યંત નોટેશનને પ્રગટ કરવાની તક હાથ લાગી નહીં. ગાયનશાળાના વિદ્યાર્થીઓને નોટેશન પદ્ધતિથી પ્રોફેસર મૌલાબક્ષે શીખવવા માંડ્યું. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંગીત શાસ્ત્રનાં સારાં પુસ્તક ન હોવાથી તથા નોટેશનની પદ્ધતિ જાહેરમાં લાવવાને માટે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે ઠરાવ કર્યો, કે પ્રોફેસર મૌલાબક્ષ સંગીતશાસ્ત્ર પર નોટેશન સાથે ગ્રંથ તૈયાર કરી છપાવે તેને માટે જરૂરી ખર્ચ મંજૂર કરવું. સંગીતાનુભવ પ્રથમ દર્શન એ પ્રોફેસર મૌલાબક્ષનું રચાવેલું પ્રથમ પુસ્તક છે. સીતાર અને તવલા ઉપર તેમણે પુસ્તકો તૈયાર કર્યા છે અને બીજાં પુસ્તકો હવે પછી તૈયાર કરવામાં આવશે.

“ આ પુસ્તક તેના નામ પ્રમાણે માત્ર પ્રવેશક છે, એટલે તેમાં ગાયનનાં મૂળ તત્ત્વોની ફક્ત ટુકામાં સમજ આપવામાં આવી છે. સંસ્કૃત તથા તૈલંગી ભાષામાં થયેલાં પુસ્તકોની તેમાં સહાયતા લીધી છે.

સૂચના.

આ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૧ માંના ગૃહના નામની કલમ પેહેલી તથા બીજી, આ બંને કલમ એકજ સમજવી; અને બીજી કલમને ઠેકાણે નીચે લેખેલી કલમ વાંચવી.

“ ૨ એકનો ઉચ્ચાર થયા પછી તરતજ તાલ પડે તો તેને વિષમગૃહ કહે છે.”

પૃષ્ઠ ૧૭ પંક્તિ ૨૪ માં પ્લુતદ્રુતની આકૃતિ (૧) આવી છે, તે અશુદ્ધ છે, તે ઠેકાણે (૨) આવી આકૃતિ સમજવી.

પૃષ્ઠ ૨૬ પંક્તિ ૧૨ માં ॥ ‘ આવું ચિન્હ આવે તો શરુ-આતથી બે વાર ગાવું તથા વગાડવું’ એટલુંજ છે. તે ઠેકાણે ‘ આગલનો ભાગ પણ બે વાર ગાવો તથા વગાડવો એમ સમજવું.’

પૃષ્ઠ ૩૧ ની પેહેલી ચીજની પેહેલી પંક્તિમાં સ્તંભ-વાના ચિન્હમાંનો પાંચમો સ્તંભ ન જોડે અને છઠ્ઠો સ્તંભ

ધ	પ	૫
દં	૨	

 આવો જોડે. અને આજ ચીજની બીજી પંક્તિમાં

પ્રથમ (૧) આવું ચિન્હ છે, તે ઠેકાણે (૧) આવું ચિન્હ સમજવું. અને એજ પંક્તિમાં છેવટ

સ	૫
ગં	૨

 આવું ચિન્હ છે. તે ઠેકાણે

સ*	૫
ગં	૨

 આવું ચિન્હ સમજવું.

मंगळाचरण.

दोहरा.

देश काल वस्तुवडे, जडे न जेनो अंत;
ते परब्रह्म स्वरूपने, प्रथम नमुं धरि खंत. ॥ १ ॥

तेथी बीजुं स्वरूप जे, सबळ ब्रह्म मुनि गाय;
वंदू जगकारण लही, जेथी विघ्न पळाय. ॥ २ ॥

शब्द प्रगट थई जेवडे, वहे विविध धरि रूप;
ते पदने प्रणमुं सदा, मानी इष्ट स्वरूप. ॥ ३ ॥

तनुधारी सहु जीवुं, जीवन जेथी जणाय;
ष्वनीरूप ते शब्दने, नमुं गणी जगराय. ॥ ४ ॥

अर्थ अने रस आदिनुं, जीवने थातुं भान;
वर्ण रूप ते शब्दनुं, इष्ट गणि धरुं ध्यान. ॥ ५ ॥

शब्दब्रह्म प्रगटी जगे, साधे सहु व्यवहार;
माटे जगदीश्वर गणी, नमन करुं आ वार. ॥ ६ ॥

जय जय जय जगदीश जय, शब्दब्रह्म देवेश;
साधकना जिह्वाग्रमां, राखो सदा प्रवेश. ॥ ७ ॥

विजय करे निज भक्तनो, उपास्यनी लही रीत;
नित्ये करुं उपासना, दियो विजय धरि प्रीत. ॥ ८ ॥

ग्रंथप्रशंसा.

दोहरा.

उपासना विधि ग्रंथ आ, शब्दब्रह्मनी गाय;
 उपास्य लहि मंगळ कच्युं, जे अति उचित गणाय. ॥ १ ॥
 लघु ग्रंथ संगीतनो, रच्यो धरी मन प्रीत;
 ग्राहक गायक सुजन सौ, गाय विचारि सुगीत. ॥ २ ॥
 महत्त्व आ संगीतनुं, लहे न पामर लोक;
 पण तेनो विद्वान को, अंतर धरे न शोक. ॥ ३ ॥
 वेद श्रुति स्मृति अने, शास्त्रादि सहु ग्रंथ;
 श्रेष्ठ लही संगीतने, वहे सदा ए पंथ. ॥ ४ ॥
 ब्रह्मा विष्णु महेश वळीं, सकळ देव जे अन्य;
 नित्य चही संगीतने, वदे श्रवण करी धन्य. ॥ ५ ॥
 महर्षि आदि महान जे, ते पण ले'ता स्वाद;
 आज लगी जगमां नथी, अप्रिय कोने नाद. ॥ ६ ॥
 बाल पशु पक्षी अने, वळी वृद्ध नर नार;
 जाणे ना संगीत पण, श्रवण विषे तैयार. ॥ ७ ॥
 प्रसन्न मन विषयी तणु, सुणतां सद्य जणाय;
 निरोध वृत्ति भक्तनी, सुगीत गातां थाय. ॥ ८ ॥
 सर्व तणी प्रीति तणो, गणी विषय संगीत;
 प्रीते रची प्रसिद्ध करुं, आ वांचो धरि चित्त. ॥ ९ ॥

શ્લોક.

ગીત વાદિત્ર નૃત્યાનાં ત્રયં સંગીત મુચ્યતે ॥

ગાનસ્યાત્ર પ્રધાનત્વાત્તત્ સંગીત મિતી રિતમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સારી રીતે ગાવું બજાવવું ને નાચવું તેનું નામ સંગીત ઇટલે ગાયન વિદ્યા કહેવાય છે. કેટલાક સંગીતનો અર્થ ફક્ત ગાવુંજ કરે છે પણ તે બરાબર નથી. કેમ કે સંગીત તાલ સાથે કરવું હોય, ત્યારે ગાયનની સઘળી રચનાનો સમાસ વાર્જીત્રોમાં કરી તે વાર્જીત્રો, ઉપયોગમાં લેવાં પડે છે, અને ગાવા બજાવવાની ક્રિયાનો તાદૃશ્ય ચિતાર સામા માણસોના મનપર, નાચથી સારી રીતે આવી શકે છે, માટે સંગીત શબ્દમાં એ ત્રણ બાબતોનો સમાસ થાય છે. એ ત્રણે બાબતોમાં ગાયન મુખ્ય છે, ઇટલે મોઘમ રીતે “ગાયન” કહેવાય તો તે ઠીક છે. ગાવાથી રાગનું સ્વરૂપ, બજાવવાથી તાલનું સ્વરૂપ અને નાચ-વાથી ભાવનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે કરીને જણાય છે, માટે ત્રણ મઢીને સંગીત વિદ્યા થાય છે.

સ્વરોને અમુક નિયમ પ્રમાણે ગોઠવી ઉચ્ચારવા તેને ગીત કહે છે.

ગઢામાંથી નીકળતા, અથવા બીજી તરેહથી બોલાતા, સ્વરો વાર્જીત્રોમાંથી લય, તાલ સહિત હસ્તક્રિયાવડે બતાવી આપવા તેને બજાવવું કહે છે.

સંગીતના ભેદ વિષે.

સંગીતવિદ્યા અને સંગીતકળા, એમ સંગીતના બે ભાગ છે. જે સંગીતની હરકોઈ ચીજ રાગ, સ્વર, તાલ, લય, અને

ગ્રામને અનુસરી બનાવી ગાવા બજાવવા જેવી કરી આપવી, તેનું નામ સંગીતવિદ્યા કહેવાય છે. અને સંગીતની હરકોઈ चीज कवितादि रचनाना नियमप्रमाणे बनावी आपी होय तो ते प्रमाणे गाई, बजावी के नाची जाणवुं, तेनું નામ સંગીત-કલા કહેવાય છે.

શ્લો

अशिरःकंपनोनं गहीनोहीनस्वरायितः ॥

रागमार्गलयाभिज्ञो त्रिस्थायिस्थापिकोविदः ॥ २ ॥

स्थायिविस्तार कुशलोभिनेयेचविशारदः ॥

सुस्वरस्तालनिपुणोरक्ति मार्गविचक्षणः ॥ १ ॥

अनाकुलःसुरूपीच स्वरालंकारसाधकः ॥

सभाभीरुःस्थिरश्चेति पाठकश्चोत्तमोमतः ॥ ४ ॥

अर्थ—उत्तम गायकનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે:—

જે માથુ ધુળાવનાર ન હોય, શરીરના બધા અંગવોથી પૂરો હોય, નઠારા રાગવાળો ન હોય, રાગ, માર્ગ તથા લયને જાણનારો હોય, ત્રણ પ્રકારના સ્થાયી સ્વરોને સ્થાપન કરવામાં કુશલ ઇટલે સ્થાયીને ફેલાવવામાં હોંશિયાર હોય, ભાવ બતાવવામાં ડાહ્યો, સુસ્વરનો, તાલમાં નિપુણ, રાગના માર્ગમાં બુદ્ધિવાન, અકલામણ વિનાનો, સારા રૂપવાળા સ્વરોના અલંકારને બનાવનાર, સભાક્ષોભ વગરનો, અને દૃઢ મનનો જે પુરુષ હોય તેને ઉત્તમ ગાયક જાણવો.

સ્વર વિષે.

શ્લોક.

આત્માવિવક્ષ માણોયં મનઃપ્રેરયતેમનઃ ॥

દેહસ્થવન્હિમાહન્તિ સપ્રેરયતિમારુતમ્ ॥ ૫ ॥

બ્રહ્મગ્રન્થીસ્થિતઃ સોઽથક્રમાધૂર્ધ્વપથેચરન્ ॥

નાભિત્દત્કઠ્ઠમૂર્ધાસ્યેષ્વા વિર્ભાવયતેધ્વર્નિમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—બોલવાની જીવાત્મા અંતઃકર્ણને પ્રેરણા કરે કે તે અંતઃકર્ણ દેહમાં રહેલા જઠરાગ્નિને પ્રેરે છે ને એ અગ્નિ, નાભિની નીચે ચાર આંગળને અંતરે રહેલી બ્રહ્મગ્રંથીમાંના વાયુને પ્રેરણા કરે છે, એટલે તે વાયુ નાભિ, હૃદય, કંઠ, મસ્તક, અને મુખ, એમાં અનુક્રમે ચાલતો ચાલતો શબ્દને પ્રગટ કરે છે. શબ્દ એટલે નાદ કહેવાય છે. નાદ એમાં નકાર અને દકાર અનુક્રમે વાયુ તથા અગ્નિના અક્ષરો છે. કહ્યું છે કે:—

શ્લોક.

નકારંપ્રાણનામાનંદકારમનલંબિદુઃ ॥

જાતઃપ્રાણાગ્નિસંયોગસ્તેનનાદોભિધીયતે ॥ ૭ ॥

અર્થ—નકારને પ્રાણ અને દકારને અગ્નિ કહે છે. એ પ્રાણને અગ્નિનો સંયોગ થવાથી, નાદ થાય છે. ગાયનમાં નાદને સૂર અથવા સ્વર કહે છે.

શ્લોક.

સ્વતોરંજયતિશ્ચોતૃચિત્તંસસ્વરુચ્યતે ॥

અર્થ—પોતાની મેલે જે સાંભળનારાના ચિત્તને સુશ કરે છે, તેજ સ્વરની ગણત્રીમાં ગણાય છે.

મુખ્ય સ્વરો સાત છે.

- ૧ ષડ્જ—(નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે) :
- ૨ ઋષભ—(ત્વદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.)
- ૩ ગાંધાર—(વક્ષસ્થલમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.)
- ૪ મધ્યમ—(કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.)
- ૫ પંચમ—(મુખમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.)
- ૬ ધૈવત—(તાલુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.)
- ૭ નિષાદ—(અનુનાસિક મિશ્રીત મૂર્ધન્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.)

એ ગાયનના સાત સ્વરો સંક્ષેપમાં બોલવા હોય, ત્યારે તે દરેકનો પેહેલો અક્ષર સંજ્ઞા તરીકે લઈ બોલાય છે. જેમકે:—

સ, રી, ગ, મ, પ, ધ, ની.

પશુ પક્ષીના અવાજમાં પણ એ સાતે સ્વરો માલમ પડે છે.

શ્લોક.

ષડ્જં મયૂરો વદતિ ગાવો ઋષભ ભાષિણઃ ॥

અજા વિકૌ તુગાંધારં કૌંચઃ ક્વણતિમધ્યમમ્ ॥ ૧ ॥

પુષ્પ સાધારણે કાલેપિકઃ કૂજતિ પંચમમ્ ॥

ધૈવતં-હેષતે વાજીનિષાદં વૃંહતેગજઃ ॥ ૧૦ ॥

૧ શ્લોક—નાસાંકંઠમુરસ્તાલુ જિવ્હાદન્તાંશ્રસંસ્પૃશન્ ॥

ષડ્જઃસજાયતેયસ્માત્ તસ્માત્ષડ્જીતિસ્મૃતઃ ॥ ૮ ॥

નાક, ગલુ, છાતી, તાલવું, જીભ ને દાંત એ છ પદાર્થથી પેદા થાય છે, માટે એને ષડ્જ કહે છે, એ પ્રમાણે બીજા સ્વરોનાં નામ પાડેલાં છે એમ સમજવું.

૨ ત્વદય અને કંઠ એ બેના વચલા ભાગને વક્ષસ્થલ કહે છે.

અર્થ—૯ સાતે સ્વરોમાં, ષડ્જ મોર બોલે છે, ગાય ઋષભ-સ્વર બોલે છે, બકરો તથા ઘેટો ગાંધાર સ્વર બોલે છે, કૌંચ પક્ષી મધ્યમ સ્વર બોલે છે, વસંત ઋતુમાં કોયલ પંચમ સ્વર બોલે છે, ઘોડો ધૈવત સ્વર અને હાથી નિષાદ સ્વર બોલે છે.

શ્લોક.

અશીતિઃસપ્તતિઃપષ્ટિશ્ચત્વાર્શિશ્ચસ્વાગ્નયઃ ॥

વિંશતિર્દશવર્ષાણિષદ્ભુદીનાંવયઃક્રમાત્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—ષડ્જ સ્વર ઐશી વર્ષની, ઋષભસ્વર શીતેર વર્ષની, ગાંધાર સ્વર સાઠ વર્ષની, મધ્યમ સ્વર ચાલીસ વર્ષની, પંચમ સ્વર ત્રીશ વર્ષની, ધૈવત સ્વર વીશ વર્ષની, અને નિષાદ દશ વર્ષની, ઉમરે ઘણુંકરીને પૂર્ણ રીતે નીકળી શકે છે.

સ્વરોના ભેદ તથા સપ્તક વિષે.

સ્થાયી સ્વરો અને અસ્થાયી સ્વરો એવા બે ભેદ છે. જે સ્વરો સ્થાયી અથવા કાયમ રહે છે એટલે પોતાની જગ્યા છોડતા નથી, તેને સ્થાયી કહે છે. સ્થાયી સ્વર ફક્ત બેજ છે, ષડ્જ અને પંચમ.

અને જે સ્વરોમાં કાંઈ ફેરફાર અથવા ચડઉતર થાય છે, તેને અસ્થાયી સ્વરો કહે છે. અસ્થાયી સ્વરો પાંચ છે. ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ. તમામ અસ્થાયી સ્વરોના બેભેદ છે. એ બેભેદ ઋષભ, ગાંધાર, ધૈવત અને નિષાદના એક સરખા છે; અને મધ્યમના જૂદા છે. પેહેલાં ચાર અસ્થાયી સ્વરોના ભેદનાં નામ—

૧ તીવ્ર, ૨ જો કોમલ. મધ્યમ સ્વરના ભેદનાં નામ
૧ લો શુદ્ધ, ૨ જો તીવ્ર. કુદરતી નિયમ પ્રમાણે જે સ્વર નીકળે
છે, તેને શુદ્ધ સ્વર કહે છે.

શુદ્ધ સ્વરથી નીચા સ્વરનું નામ કોમલ, અને ઊંચા સ્વ-
રોનું નામ તીવ્ર છે. બે સ્થાયી સ્વર, પાંચ અસ્થાયી સ્વર અને
પાંચ અસ્થાયીના પેટા સ્વર મળી કૂલ બાર સ્વર નીચે પ્રમાણે
થાય છે:—

સ્થાયી	અસ્થાયી	અસ્થાયી	અસ્થાયી	સ્થાયી	અસ્થાયી	અસ્થાયી
સ	રી	ગ	મ	પ	ધ	ની
°	કોમલ	શુદ્ધ	કોમલ	શુદ્ધ	તીવ્ર	°

સપ્તક વિષે.

સાતે સ્વરોના સમૂહને સપ્તક કહે છે. મુખ્ય ત્રણ સપ્તક છે.

૧ ષડ્જ અથવા નીચા સૂરનું સપ્તક, જેને મંદ્ર કહે છે.

૨ મધ્યમ અથવા ઊંચા સ્વરનું સપ્તક, જેને મધ્ય કહે છે.

૩ ટીપ અથવા ઊંચા સ્વરનું સપ્તક, જેને તાર કહે છે.

નાભિથી કંઠ સુધી ષડ્જના અથવા નીચા સ્વરના સપ્ત-
કની મર્યાદા છે, તેને મંદ્ર કહે છે, જેમ,—

સ રી ગ મ પ ધ ની

નીચો નહીં તેમ ઊંચો નહીં ત્રણ મધ્યમ રીતે અવાજ લે-
વામાં આવે ને જેની હદ કંઠથી તાલુસુધી હોય છે, તેને મધ્ય
અથવા સ્વાભાવિક સપ્તક કહે છે. જેમકે:—

સ રી ગ મ પ ધ ની

જેની હૃદ તાલુથી મૂર્ધા સુધી હોયછે તેને ટીપ અથવા
ઉંચા અવાજનું અથવા તારસત્તક કહેછે. જેમકે:—

સ રી ગ મ પ ધ ની

કેટલાક ઘ્રણને વદલે સાઢાઘ્રણ, અથવા ચાર સત્તક
ગણેછે. તે એવી રીતે કે:—

અ. ષડ્જના પેહેલા સત્તક કરતાં નીચા અવાજના
સ્વર અતિ પ્રયાસે લેછે પળ તે પંચમ કરતાં વધારે નીચે ઉતરી
શક્તા નથી, માટે તેને તેનું અર્ધું સત્તક કહેછે. જેમકે:—

સ ની ધ પ

બ. ટીપના અવાજ કરતાં ઉંચા અવાજના સ્વર અતિ
પ્રયાસે લેછે, પળ તે પંચમ કરતાં વધારે ઉંચો ચઢતો નથી, માટે
તેને તેનું અર્ધું સત્તક ગણેછે. જેમકે:—

સં રીં ગં મં પં

પાછલા ઘ્રણ અને મંદ્રથી નીચે સ્વરનું, અને તારથી
ચઢતા સ્વરનું ચઢ્યું લડાઉં તો એકંદર ચાર* સત્તક થાય.

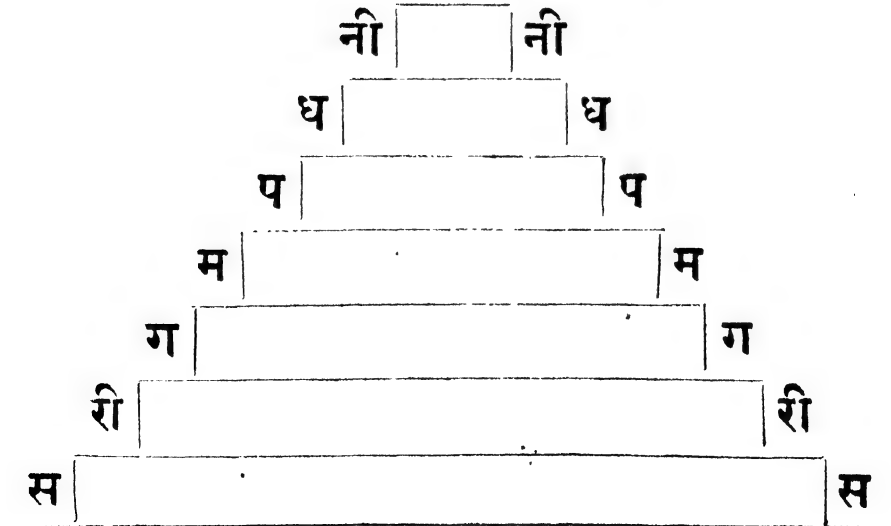
* સાધારણ વાતચીત કરવાની માફક એ સત્તક બોલવાની રીત છે, માટે
તેને કેટલાક પ્રાચારિક સત્તક પણ કહેછે.

* કેટલાએક લોકો એ પ્રમાણે સ્વરના સાત સત્તક બાંધેછે. સાત સત્તક
કોઈના ગઢામાંથી નીકળી શક્તાં નથી, માટે તે ગાવામાં આવતાં નથી, તેમજ
ચીન, સતાર વગેરે વાર્જીત્રોમાંથી પણ તેટલાં સત્તક નીકળી શક્તાં નથી. ફક્ત
કાનુન (સ્વરમંડલ) નામના વાર્જીત્રમાં તે ઉતારવાની જોગવાઈછે. ઈંગ્રેજોએ
તે પરથી પિયાના, નામે વાર્જીત્ર બનાવ્યું છે, ને તેમાં સાતે સત્તક ઉતારેછે.
કાનુન તથા પિયાના, વાજું તારનું બનેછે, તેથી જેટલા તાર ચઢાવવા ધારીએ
તેટલા ચઢીશકે.

આરોહ અને અવરોહવિષે.

પેહેલા સ્વરનો અવાજ નીકળે તે કરતાં બીજા સ્વરનો અવાજ જરા ઊંચો લેવો; ત્રીજા સ્વરનો અવાજ એ કરતાં ઊંચો અને ચોથા સ્વરનો અવાજ તે કરતાં પણ ઊંચો લેવો. એ પ્રમાણે ગાયનમાં ચઢતાં અને ઉતરતાં અવાજ લેવામાં આવેછે. તેમાં એ કને આરોહીને બીજાને અવરોહી કહેછે. આરોહીનો અર્થ ઊંચે ચઢવું થાયછે, અને અવરોહીનો અર્થ નીચે ઉતરવું થાયછે. પેહેલા સ્વરથી છેલ્લા સ્વર સુધી ચઢતા ચઢતા અવાજે ગાતા કે વજાવતા જવું તેનું નામ આરોહી કહેવાયછે. તેમજ એ પ્રમાણે ચાલીને છેવટના સ્વરે આવ્યા પછી ઊલટી રીતે ઇટલે છેલ્લેથી અનુક્રમે ચાલતાં ચાલતાં પેહેલા સ્વર સુધી ઉતરી આવવું તેનું નામ અવરોહી કહેવાયછે. જેમકે:—

સસ અવરોહ.

આરોહ.

ગૃહવિષે.

તાલના ટકોરા વગાડવાના ઠેકાણાને અથવા જે ઠેકાણે તાલ રહેછે તેને ગૃહ અથવા ઘર કહેછે. તાલ વગાડવાનાં ઠેકાણાં જૂદાં જૂદાં છે, માટે તેનાં ચાર ગૃહ ગણેલાં છે.

ગૃહનાં નામ.

૧ સમગૃહ, ૨ વિષમગૃહ, ૩ અતીતગૃહ અને ૪ અનાઘાત.

૧ જ્યાં તાલનો ટકોરો વગાડવો જોડે ત્યાં વરાવર વગાડે તો સમગૃહ કહેવાયછે.

૨ એક કહેતાની સાથે એક ટકોરો વગાડે, જેમાં તાલનો ટકોરો વગાડવો જોડે ત્યાં ન વગાડતાં બીજે ઠેકાણે વગાડે તો વિષમગૃહ થયું કહેવાયછે.

૩ પ્રથમ તાલ આપ્યા પછી તરતજ ઉચ્ચારણ થાયછે ત્યારે અતીતગૃહ કહેવાયછે. હાથનો ઠોકો પ્રથમ મારી તરતજ એક इत्यादि ઉચ્ચારણ કરવું.

૪ જ્યારે વગાડનાર અથવા ગાનાર વેમાંથી એક પોતાની જૂદી જૂદી ક્રિયાઓને લીધે; ગાવા બજાવવામાં મન ચૂકી, જૂદા પડી જાય, ત્યારે જે ઠેકાણેથી ચૂક્યા હોય, અને પાછા શુદ્ધ તાલની જગોએ આવે ત્યારે, એવા મૂલથી આવી ગયેલા તાલ દેવાના ઠેકાણાને અનાઘાતગૃહ કહેવાયછે.

જાતિવિષે.

તાલ જે જે અંતરે દેવાયછે, તે ઓઢઢઢવા સારુ તેના જે વર્ગો પાડેલાછે તેને જાતિ કહેછે. ગાયન કરવાનો આધાર તાલપર હોયછે. જાતિના પાંચ પ્રકાર છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

- ૧ ચતુશ્રજાતિની માત્રા ૪
- ૨ તિશ્રજાતિની માત્રા ૩
- ૩ મિશ્રજાતિની માત્રા ૭
- ૪ ઁંડ જાતિની માત્રા ૫
- ૫ સંકિર્ણ જાતિની માત્રા ૯

ચતુશ્રજાતિની માત્રા ગણતાં જેટલી વાર લાગે તેથી પોણા ભાગની વાર તિશ્રજાતિની માત્રા ગણવામાં, પોણાબે ઘણી વાર મિશ્ર જાતિની માત્રા ગણવામાં, સવાઘણીવાર ઁંડ-જાતિની માત્રા ગણવામાં અને સવાબે ઘણીવાર સંકિર્ણ જાતિની માત્રા ગણવામાં લાગેછે. ચતુશ્રજાતિમાં આઠ અડધી માત્રા આવે અથવા સોઢ પા માત્રાઓ આવે તો પળ તેજ જાતિ કહેવાયછે. ં પ્રમાણે સર્વ જાતિનું સમજવું.

અંગવિષે.

અ. પ્રત્યેક વિભાગને અંગ કહે છે.

બ. કાઢના જેટલાં અંગ છે તે પરથી તે કાઢની માત્રાઓ ગણી શકાય છે.

ક. માત્રા ગણવાનો આધાર લય તથા માર્ગ ઉપર રહેલો છે. તેથી જેવી લય તથા જે માર્ગ હોય તે પ્રમાણે માત્રા ગણાય છે.

માત્રા ગણવાની રીત એક સરખી * નથી તોપણ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે લઘુની એક, ગુરુની બે, દ્વિગુરુની ચાર, કાકપદની આઠ, દ્રુતની અર્ધી, અનાદ્રુતની પા માત્રા ગણાય છે. અમે આ ગ્રંથમાં તે પ્રમાણે માત્રાની ગણતરી રાખી છે. જેમકે:-

સ	કાકપદ= ૧
સ સ	દ્વિગુરુ= ૨
સસસસ	ગુરુ= ૪
સસસસસસસ	લઘુ= ૮
સસસસ સસસસ સસસસ સસસસ	દ્રુત= ૧૬
સસસસ સસસસ સસસસ સસસસ સસસસ સસસસ	
સસસસ સસસસ	અનાદ્રુત= ૩૨

* કાઠનું સ્થૂલમાન લઈએ તો તેની એક માત્રા ગણાય પણ તેના ભાગ લઈએ તો બે, ચાર, આઠ, સોઠ ને બત્રીસ માત્રા ગણાય. જેમ અત્યંત પ્રતિવિલંબ (ઠા.) અથવા કાકપદ માર્ગની લય હોય તો કાકપદની એક માત્રા ગણાય. તે કરતાં શીઘ્ર દ્વિગુરુ માર્ગની લય હોય તો દ્વિગુરુની એક અને કાકપદની બે માત્રા ગણાય. શીઘ્ર ગુરુમાર્ગની લય હોય તો ગુરુની એક, દ્વિગુરુની બે અને કાકપદની ચાર માત્રા ગણાય. શીઘ્ર લઘુમાર્ગની લય હોય તો લઘુની એક, ગુરુની બે, દ્વિગુરુની ચાર અને કાકપદની આઠ માત્રા ગણાય છે. શીઘ્ર દ્રુતમાર્ગની લય હોય તો દ્રુતની એક, લઘુની બે, ગુરુની ચાર, દ્વિગુરુની આઠ અને કાકપદની સોઠ ગણાય. અને શીઘ્ર અનાદ્રુતમાર્ગની લય હોય તો અનાદ્રુતની એક, દ્રુતની બે, લઘુની ચાર, ગુરુની આઠ, દ્વિગુરુની સોઠ અને કાકપદની બત્રીસ માત્રાઓ ગણાય છે. અને શબ્દક્રિયા તથા નિઃશબ્દ ક્રિયાનો ભેદ જૂદો પાઠી માત્રા ગણે તો ષોસટ માત્રા થાય છે.

કઢાવિષે.

ગાવા અથવા વગાડવામાં ધ્વનિના પ્રમાણને કઢા કહે છે. તેના પ્રકાર બે છે. સૂક્ષ્મ કઢા અને સ્થૂલ કઢા. સૂક્ષ્મ કઢા ઇટલે ધ્વનિ આસતેથી ઉઠે છે, તેને સૂક્ષ્મ કઢા કહે છે. અને જે ઠેકાણે ભારી ધ્વનિ ઉઠે છે તેને સ્થૂલ કઢા કહે છે.

લયવિષે.

ગાનાર અથવા વગાડનારે જે નિયમને અનુસરીને એક ઘીજ ગાવા અથવા વગાડવાની શરૂઆત કરી હોય, તેને પૂરી કરતા સુધી તેજ નિયમ પ્રમાણે કાયમ રાખવી તેને લય કહે છે.

કાઢ અને માર્ગવિષે.

કાઢ—વચ્ચત. ગાવા વજાવવા અને નાચ કરવામાં જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તે દરેકમાં કેટલી વાર સુધી કેવી રીતે, કયા સ્વરની તથા હાથ પગની ચાઢવણી કરવી; ઇટલે કયો સ્વર કેટલો લાંબો ટુંકો લેવો, અને કયે ઠેકાણે કેટલો વિરામ લેવો, એ વગેરેનું પ્રમાણ જે વતાવે છે, તેને કાઢ કહે છે. એ કાઢનો ઉપયોગ લય, તાઢ, માર્ગ વગેરેમાં તથા સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં થાય છે. જેમકે ઠરાવીને ગાવું, ઉતાવઢે ગાવું અને બહુ ઠરાવી નહીં તેમ બહુ ઉતાવઢે નહીં એ રીતે ગાવું. એ ઉપરથી એકંદર કાઢનાં ત્રણ ભાગ પડે છે, અને તેના પેટા ભાગ બે થાય છે; મઢીને કૂલ પાંચ ભાગ તે નીચે પ્રમાણે:—

મુખ્ય ભાગ

૧. શુદ્ધ વિલંબકાઢ.
૨. મધ્યકાઢ.
૩. દ્રુતકાઢ.

પેટાભાગ.

૧ મધ્યવિલંબ.

૨ મધ્યદ્રુત.

શુદ્ધ વિલંબ કાઠમાં પંદર સેકંડ અથવા પા મિનિટમાં સોઠ ગુરુ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર વરોવર કરી શકાય છે. હવે તેટલાજ અક્ષરોનો જરા झडપથી ઉચ્ચાર કરીને દશ સેકંડમાં પૂરો કરીએ તો તેને મધ્યવિલંબકાઠ પ્રમાણે બોલ્યા એમ કહેવાય. હવે તેથી અર્ધા વચ્ચતમાં એટલે પાંચ સેકંડમાં તેટલાજ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર झट કરીએ તો તે મધ્યકાઠમાં બોલ્યા એમ કહેવાય. મધ્યથી અર્ધા વચ્ચતમાં જો બોલાય તો તે દ્રુતગતિ થઈ એમ કહેવાય.

૬. કાઠનાં મુખ્ય સોઠ અંગ છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

તાલનાં ચિન્હો.

- ૧ અનાદ્રુત કાઠના અંગને વિરામ કેહેછે. અને તેની આકૃતિ (v) આછે. માટે તાલમાં જ્યાં આવી આકૃતિ આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો વગાડવો.
- ૨ દ્રુતકાઠના અંગને ધૃતાંગ કેહેછે. અને તેની આકૃતિ (°) આછે. તાલમાં જે ઠેકાણે આવી આકૃતિ આવે ત્યાં એક બે ગણી, એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો વગાડવો, અને બે બોલતી વચ્ચતે કંઈ વગાડવું નહીં.

- ૧ દ્રુત તથા અનાદ્રુત મઢીને થયેલા કાઢને દ્રુતવિરામ કહે છે. તેની આકૃતિ (૪) આ છે. તાલમાં જ્યાં આવી નિશાની આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો બજાવવો, અને બે ત્રણ સ્વાલી ગણવા.
- ૪ લઘુ કાઢના અંગને લઘુ અંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૧) આ છે. તાલમાં જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો વગાડવો અને બે ત્રણ ચાર સ્વાલી ગણવા.
- ૫ લઘુ તથા અનાદ્રુત મઢીને થયેલા કાઢને લઘુવિરામ અંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૨) આ છે. તાલમાં જ્યાં એવી આકૃતિ આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો વગાડી બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, સ્વાલી ગણવા.
- ૬ લઘુ તથા દ્રુત મઢીને થયેલા કાઢને લઘુદ્રુત અંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૩) આ છે. તાલમાં જે ઠેકાણે એવું હોય ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો બજાવી બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સ્વાલી ગણવા.
- ૭ લઘુ દ્રુત તથા અનાદ્રુત મઢીને થયેલા કાઢને લઘુ દ્રુત વિરામ અંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૪) આ છે. તાલમાં જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો વગાડી બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ ને સાત સ્વાલી ગણવા.
- ૮ ગુરુકાઢના અંગને ગુરુ અંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૫) આ છે. તાલમાં જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક

તાની સાથે એક ટકોરો વગાડી બેથી આઠ સુધી
સ્વાલી ગણવા.

- ૧ ગુરુ તથા અનાદ્રુતકાલ મઢીને થયેલા અંગને ગુરુ
વિરામ અંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૪) આછે. તા-
લમાં જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક
ટકોરો વગાડી બેથી નવ સુધી સ્વાલી ગણવા.
- ૧૦ ગુરુ તથા દ્રુતકાલ મઢીને થયેલા અંગને ગુરુદ્રુત
અંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૬) આછે. તાલમાં જ્યાં
એવું આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો
વગાડી બેથી દશ સુધી સ્વાલી ગણવા.
- ૧૧ ગુરુદ્રુત તથા અનાદ્રુતકાલ મઢીને થયેલા અંગને
ગુરુદ્રુત વિરામ કહે છે. તેની આકૃતિ (૬) આછે.
તાલમાં જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક
ટકોરો વગાડી બેથી અગીઆર સુધી સ્વાલી ગણવા.
- ૧૨ ગુરુ તથા લઘુ કાલ મઢીને થયેલા અંગને ઘ્રુત અંગ
કહે છે. તેની આકૃતિ (૮) આછે. તાલમાં જ્યાં એવું
આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક ટકોરો વગાડી
બેથી બારસુધી સ્વાલી ગણવા.
- ૧૩ ઘ્રુત તથા અનાદ્રુતકાલ મઢીને થયેલા અંગને
ઘ્રુતવિરામઅંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૫) આછે,
તાલમાં જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક કહેવાની સાથે એક
ટકોરો વગાડી ત્રેસુધી સ્વાલી ગણવા.
- ૧૪ ઘ્રુત તથા દ્રુતકાલ મઢીને થયેલા અંગને ઘ્રુતદ્રુત-
અંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (૯) આછે. તાલમાં

જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક કહેતાની સાથે એક ટકોરો વગાડી બેથી ચૌદસુધી ચાલી ગણવા.

૧૫ પુતદ્રુત તથા અનાદ્રુતકાલ મઢીને થયેલા અંગને પુતદ્રુતવિરામ કહે છે. તેની આકૃતિ (॥) આ છે, તાલમાં જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક કહેતાની સાથે એક ટકોરો વગાડી બેથી પંદરસુધી ચાલી ગણવા.

૧૬ કાકપદકાલના અંગને કાકપદઅંગ કહે છે. તેની આકૃતિ (॥) આ છે. તાલમાં જ્યાં એવું આવે ત્યાં એક ટકોરો વગાડી બેથી સોઢસુધી ચાલી ગણવા.

૩ તાલના ટકોરા વગાડવાની રીત ચાર પ્રકારની છે. તેને ગૃહ કરીને કહે છે.

શ્રુતિવિષે

એકજ સ્વરનું ધ્વનિભેદથી શ્રવણ થવું તેને તે સ્વરની શ્રુતિ કહે છે. શુદ્ધથી ચઢતો ઇટલે તીવ્ર અને ઉતરતો ઇટલે કોમલ એ પ્રમાણે એક સ્વરની બે શ્રુતિયો થઈ. તેમાં શુદ્ધ સ્વરની શ્રુતિ મઢીને ત્રણ થાય જેમકે:-ષડ્જ કાયમ સ્વર છે, ઇટલે તેની એક શ્રુતિ થઈ. ઋષભનું ત્રણ પ્રકારે ધ્વનિ ભેદથી શ્રવણ થાય છે. ઇટલે પૂર્ણથી ચઢતી અને ઉતરતી શ્રુતિથી અને પૂર્ણથી તે એ પ્રમાણે ગાંધાર વગરેનું સમજવું. પંચમ કાયમ સ્વર છે, ઇટલે એની એક શ્રુતિ ગણી છે. એ રીતે ગણતાં ષડ્જ એક ઋષભની ત્રણ, ગાંધારની ત્રણ, મધ્યમની બે, પંચમની એક અને ધૈવત તથા નિષાદની ત્રણ મઢીને સોઢ શ્રુતિયો થાય છે. આ શ્રુતિયોનો પ્રચાર દક્ષિણમાં હાલ જોવામાં આવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં

સ્વરોની બાર શ્રુતિયો છે, એમ મનાય છે. તેઓ ષડ્જ અને પંચમની એક શ્રુતિ માને છે, અને ઋષભ વગેરે સ્વરોની બેબે એટલે કોમલ અને તીવ્ર એ પ્રમાણે શ્રુતિયો ગણે છે. એટલે ષડ્જ તથા પંચમની એક અને વાકીના પાંચ સ્વરની બેબે એ પ્રમાણે બાર શ્રુતિયો માને છે.

શ્રુતિયોની વાવતમાં સંસ્કૃત ગ્રંથકારોનો અભિપ્રાય ઉપલા બે અભિપ્રાયોથી તદન જૂદો છે. તેઓના કરેલા શ્રુતિભેદ ઘણા સૂક્ષ્મ છે, અને હાલ પ્રચારમાં તે જોવામાં આવતા નથી, તો પણ તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રુતિભેદની સંખ્યા વધારે એટલે વાવીસ સુધી થઈ શકે છે. એટલે ષડ્જની ચાર, તેમાં છેલી બે શ્રુતિમાં ઋષભનું મિશ્રણ થાય છે. ઋષભની ત્રણ શ્રુતિયો ગણી છે, તેમાં આંખરની શ્રુતિમાં ગાંધારનું કાંડક ભાન થાય છે. ગાંધારની બે શ્રુતિયો થાય છે. મધ્યમની ચાર શ્રુતિયો થાય છે. તેમાં ત્રીજી શ્રુતિ તે પ્રતિમધ્યમ અથવા તીવ્રમધ્યમનો ધ્વનિ છે. એટલે શુદ્ધમધ્યમની બે અને પ્રતિમધ્યમની બે એ પ્રમાણે મધ્યમની ચાર શ્રુતિ થઈ. પંચમની પણ ચાર શ્રુતિયો ગણી છે. તેમાં ત્રીજી શ્રુતિયે ધૈવતનું મિશ્રણ થાય છે. ધૈવતની ત્રણ શ્રુતિયો છે. નિષાદની શ્રુતિઓ બે છે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રકારોનું મત છે. પણ હાલકાલે લોકોમાં વ્યવહાર તે પ્રમાણે થતો નથી, માટે તે વિષે વધારે વિસ્તારથી આ સ્થળે લખવું અવશ્યનું ગણ્યું નથી. પ્રચારમાં પ્રથમ વર્ણવ્યા પ્રમાણે સોલ તથા વાર શ્રુતિયો જોવામાં આવે છે. તેથી તેની વિશેષ સમજ પડવા અર્થે આ નીચે કોષ્ટક આપ્યાં છે.

सोळ श्रुतीनुं कोष्टक.

एक	द्वयश्रुति	चतुश्रुति	षटश्रुति	द्वयश्रुति	द्वयश्रुति	द्वयश्रुति	एक	द्वय०	चतुश्रुति	षटश्रुति	द्वयश्रुति
स	री	री	री	ग	म	म	प	ध	ध	ध	नी
		ग	ग						नी	नी	
		गुड	साधारण	अंतर	गुड		प्रति		गुड	कैषकी	काकली

बार श्रुतीनुं कोष्टक.

	को.	शु.	को.	शु.	शु.	तीव्र		को.	शु.	को.	शु.
स	री०	री	ग०	ग	म	म,	प	ध०	ध	नी०	नी

યતિવિષે.

યાતિ શબ્દ યમ્ ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે. યમ્ એટલે કાબૂમાં રાખવું. સ્વરને કાબૂમાં રાખી તેનું પોતાની મરજી માફક આકર્ષણ કરવું તેને યતિ કહે છે. યતિના મુખ્ય પ્રકાર પાંચ છે. (૧) સમયતિ, (૨) વિષમયતિ, (૩) ગોપૂચ્છયતિ, (૪) મૃદંગયાતિ અને (૫) ઘૃતયાતિ.

સમયતિની અંદર એક સ્વર પર તાલ આવે, અને બીજા કોઈ સ્વરનો ઉચ્ચાર થાય ત્યાંસુધી તેને રૂંચવો, તેને સમયતિ કહે છે. સમયતિ એ માત્ર બેજ સ્વરોની મિલાવટ હોય છે. તેમાં પ્રથમના સ્વરનું પૂર્ણ ઉચ્ચારણ અને તેની સાથે બીજા સ્વરના પ્રથમના આકારનું માત્ર ઉચ્ચારણ જોડીને કરવું, તેને સમયતિ કહે

છે. જેમકે:— સા રી= સા આ=

વિષમયાતિ બે સ્વરો વચ્ચે તાલસ્થંબ (ઉમ્મીલીટી) રાખેલો હોય, ત્યાં પ્રથમ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરવો, અને બીજા સ્વર ઉપર તાલ આપવો; એટલે વિષમયતિ થાય છે. જેમકે:—

સા | રી સા | આ

ગોપૂચ્છયતિ ત્રણ ચાર અથવા તે કરતાં વધારે સ્વરો મળીને

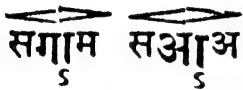
થાય છે. જેમકે:— સા રી ગ. સા રી ગ મ. સારીગમપધનીસા.
આ આ આ

ઘૃતયાતિ—જે સ્વરો અથવા વર્ણ ઉપર ઘૃતયાતિનું ચિન્હ રાખ્યું હોય, તે સ્વરમાંના અથવા વર્ણમાંના આદિસ્વરનું અથવા વર્ણોચ્ચાર કરી તે પછીનાનો ઉચ્ચારણ અ. આ. ઉપર ચડકો

અથવા સ્ત્રોત્રો દેવો. આ યતિ ઘણું કરીને નીચલી અને મધ્યમ સત્તકના સ્વરોમાં થાયછે. જેમકે:—

 સા રી ગ મ પ ધ ની સા. સા રી ગ મ પ ધ ની સા.
 આ

મૃદંગયતિ ત્રણ ચાર અથવા વધારે સ્વરો મઢીને થાય છે. મૃદંગયતિમાં પ્રથમ સ્વરનો ઉચ્ચાર સાધારણ કરીને ઉત્તરોત્તર પોહોઢો અવાજ કરતાં જવો. તે જેટલા સ્વરો સુધી મૃદંગયતિનો પ્રથમનો ભાગ હોય ત્યાંસુધી અનુક્રમે પોહોઢો કરી અને ઉત્તરાર્ધનો પ્રથમ પ્રમાણે સાધારણ ઉચ્ચાર કરવો. જેમકે:—

 સગામ સઆઅ

દશવિધ ગમકવિષે.

જેમ શરીરની સંપૂર્ણ ક્રિયાના આધારરૂપ પંચપ્રાણ છે, તેમ સંગીતમાં સંપૂર્ણ ક્રિયાના આધારરૂપ આ પંચ યતિ ભેદ છે. યતિ ભેદના યથાર્થ સ્વરૂપ તથા નામને ન જાણીને આધુનિક ઘણાંક ગાયક લોકો વાચ તથા કંઠમાં થતી વિવિધ ક્રિયાઓને જૂદા જૂદા નામોથી ઓઢરવે છે, તથા ઓઢરવાવે છે. તે હાલ વપરાતા શબ્દોનો આદિ સંગીતકારો સ્થાપેલા શબ્દોમાં જે પ્રકારે સમાવેશ થાય છે તે પ્રકારને લોકની ધ્રાંતિ ટઢવા અર્થે અત્રે આપવો યોગ્ય ધાર્યો છે. જેમ પંચ પ્રાણોના સૂક્ષ્મ ક્રિયાના ભેદથી દશ ભેદ મનાયાછે, તેમ આ પંચ યતિયોમાં જેનો સમાવેશ થયેલો છે, એવો દશવિધ ગમકભેદ ભિન્ન ભિન્ન સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓને ઓઢરવા માટે સિદ્ધ કરાયોછે. તેથી તે પંચ યતિરૂપ આ દશવિધ ગમકનું આધુનિક વપરાતા શબ્દો તથા ઉદાહરણ સહિત કોષ્ટક આપ્યુંછે.

प्रथमयी वप- रायला शब्दो.	पाठ्ययी वप- रायला शब्दो.	उदाहरण,
आरोह	तान	स री ग म प ध नी स
अवरोह	पलटा	स नी ध प म ग री स
ढालु	संयू	स ग्गु स म्गु स प्गु स ध्गु
स्फुरित	जमजमा मुकी	<div> <div> रि सा ग्गु री म्गु प्गु ध्गु ग्गु री </div> <div> आरोही- ग्गु री म्गु प्गु ध्गु निध्गु सन्धि ध्गु </div> <div> अवरोही- ग्गु री रिस् ग्गु सन्धि ध्गु </div> </div>

۱۵۴۲۱۵

स	स	री	री	ग	ग	म	म	प	प	ध	ध	नी	नी	स
---	---	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	---

આ કોષ્ટકમાં લખેલા શબ્દોથી વાચ્ય ઉપર જે જે ક્રીયા-ઓ જેવી જેવી રીતે કરવાની છે, તે વિશે સીતારના ભાગમાં સ્પષ્ટ કરી લખેલું છે, ત્યાં જોવું.

ચિન્હોવિષે.

ગાયન તથા વાચ્યયંત્રમાં જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તે સમજવા સારૂ જે જે ચિન્હો આ પુસ્તકમાં મુકરર કરેલાં છે, તે નીચેપ્રમાણે.

- ૧ જે અક્ષરની જમણી બાજુએ નાનુ સરખું મીંડુ આવે તેને દોડ અક્ષર સમજવો. જેમકે:—સ_૩=સ_૩સ પેહ-લાનો સ., એક ગુરૂ અને એક લઘુ અક્ષરની વરોવર છે. સ.=સ_૩સ અથવા સ્સ_૩ અથવા સૂસૂસૂસૂસૂ ની વરોવર છે.
- ૨ સરીગ | ગરીસ | જે. સરીગ. અને, ગરીસ, ની વચ્ચે અને આખરે જે ઉમી લીટી છે તેને સ્તંભ કરીને કહે છે.
- ૩ ગાયન તથા વાચ્યયંત્રમાં આ મુખ્ય ચિન્હ છે. અને તે દરેક લીટીની પેહેલાં આવે છે. એવડે સ્વરનો આરંભ મધ્ય સપ્તકથી કરવો એમ સમજવું.
- ૪ '।' આ ચિન્હથી મંદ્ર (સ્વરજ) ની સપ્તકથી આરંભ કરવું.
૫. — તાલ દેવાનું આ ચિન્હ છે.
- ૬ = સમનું આ ચિન્હ છે, સમ એટલે ટકોરો તે, તાલના ટકોરા બરાબર દેવો પણ જ્યારે ગાવામાં

તથા વાચયંત્રમાં તાનલઈયે તો જ્યાં આવું ચિન્હ
હોય ત્યાં આવીને થોમવું.

૭ ૭ ય્વાલી તાલનું આ ચિન્હ છે, આવું ચિન્હ જ્યાં
હોય ત્યાં તાલી ન પાડવી પણ જમીન તરફ
હાથ કરી દેવો. જેમકે સરીગ | સમગ | સગપ |
આમાં પેહેલાં સ" ઉપર સમનો ટકોરો દેવો.
બીજા સ" ઉપર તાલનો ટકોરો દેવો. અને
ત્રીજા સ" ઉપર ય્વાલીનો તાલ દેવો. ઇજરીતે
બધા તાલ વિષે સમજવું.

૮ ૩ આ ચિન્હની ડાબી બાજુએ જેટલા અક્ષરો હોય
તે બેવાર ગાવા.

૯ ૪ આવું ચિન્હ આવે તો શરુઆતથી આ ચિન્હ
સુધી બે વાર ગાવું તથા વગાડવું.

૧૦ આવું ચિન્હ આવે તો ટીજની પૂર્ણતાનું સમજવું.

૧૧ સઘ આ ચિન્હવાળા અક્ષર (સ્વર) પૂર્ણ અથવા શુદ્ધ
છે એમ સમજવું.

૧૨ રીઘ આ ચિન્હવાળા અક્ષર (સ્વર) કોમલ છે એમ
સમજવું.

૧૩ ગઘ આ ચિન્હવાળા અક્ષર (સ્વર) તીવ્ર છે એમ
સમજવું.

૧ જે ટીજમાં કંઈપણ ચિન્હ કરેલાં ન હોય તેના બધા સ્વર શુદ્ધ અથવા
પૂર્ણ સમજવા.

- ૧૪ * પેહેલાં જ્યાં આવું ચિન્હ હોય અને પછી એ ચિન્હ આવે તો શરુઆતથી બીજા ચિન્હ સુધી વગાડી પછી એકદમ પેહેલા ચિન્હથી ગાવું તથા વાચયંત્રમાં વગાડવું. જેમકે:—

સ રી ગ મ | રી ગ મ પ | ગ મ પ ધ | આમાં પહેલેથી

ગ, મ, પ, ધ, સુધી ગાવું તથા વગાડવું. પછી એકદમ રી, ગ, મ, પ, થી આરંભ કરવો.

સ્તંભવાનાં ચિન્હ નીચે પ્રમાણે:—

- ૧૫ ♪ આવું ચિન્હ જે સ્વરને કરેલું હોય તો તે કાકપદ સમજવું.
- ૧૬ ૪ આ ચિન્હને ઘુત અથવા દ્વયગુરુ સમજવું.
- ૧૭ ૬ આ ચિન્હને ગુરુ સમજવું.
- ૧૮ ૭ આ ચિન્હને લઘુ સમજવું.
- ૧૯ ૭ આ ચિન્હને ટુત સમજવું.
- ૨૦ ૭ અનાદ્રુતનું ચિન્હ આછે એમ સમજવું.

ઉપર પ્રમાણે ચિન્હ, चीजમાં કોઈપણ ટેકાણે લખેલાં હોય તો ત્યાં જેવાં ચિન્હ હોય તે પ્રમાણે થોભવું જોઈએ. જેમકે:—
સ ૭ રી ગ આમાં સ નો ઉચ્ચાર કન્યા પછી એક લઘુ અક્ષરને જેટલો વચ્ચે લાગે છે તેટલું થોભીને પછી રી ગ નો ઉચ્ચાર કરવો. એજ પ્રમાણે કાકપદથી તે અનાદ્રુત સુધી સમજવું.

રાગવિષે.

સંગીતના નિયમ પ્રમાણે સુસ્વરોવડે રચિત સુગીતને યથા-નિયમે કંઠ અથવા વાદ્યથી લોકોના અથવા પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા અર્થે કાઢવું તેને રાગ કહે છે. સંગીત તત્ત્વવેત્તા પણ રાગનું સ્વરૂપ આપ્રમાણે લખે છે:—

શ્લોક

રંજકસ્વરસંદર્ભો રાગઇત્યભિધીયતે

ભાવાર્થ—હૃદયને આનંદ કરનાર સ્વરોના સમૂહને રાગ કહિયે-છીયે. આ રાગ વિષય ઘણો ગહન છે. રાગનું સ્વરૂપ નિયમિત સ્વરોના કોમલ, શુદ્ધ અને તીવ્રાદિ ભેદવડે યથાર્થ ઉચ્ચાર થયેથી વંધાય છે. રાગનું સ્વરૂપ રચવું તથા તેને સમજવું ઘણું કઠણ છે. તો ગઢામાંથી અથવા વાદ્યયંત્રમાંથી યથાવત કાઢવું એ અધિક કઠણ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. સ્વરોના સૂક્ષ્મ ભેદને ગઢાથી તથા વાદ્યયંત્રથી કાઢવા તથા ઓલસવામાં પણ ઓછું ચાતુર્ય જોડાયેછીએ એમ નથી. માત્ર સ્વરોની ધ્વનિ ઉપરથીજ રાગનું સ્વરૂપ નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. તેથી ઘણે પ્રસંગે ઓછા અનુભવવાળા પુરુષોથી રાગો શુદ્ધ નિકળી શકતા નથી. વળી કેટલાક રાગોનાં સ્વરૂપ ઘણે અંશે એક બીજાને મળતાં હોય છે. માત્ર કિંચિત્ ભેદ હોય છે. તેમાં જે સ્વરથી રાગ ભેદ થતો હોય તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ કંઠમાં અથવા આંગળીના અ-

મ્યાસમાં સિધ્ધ થયેલું હોતું નથી, તો તે સૂક્ષ્મ ભેદને પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી. એથી રાગોનાં શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવામાં નિરંતર ભ્રાંતિ રહેછે. આ વગેરે અનેક કારણોથી આ કાळे વિવિધ સ્થલોમાં રાગવિષે પળ ઘણા વિવાદ પરસ્પર ચાલે છે. રાગના સ્વરૂપ વિષે મતભેદ ચાલેછે, તેમજ રાગનાં નામો વિષે પળ ઘણા મત ભેદછે. વિવિધ સ્થલે મનાતા વિવિધ મત ભેદના પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપને ગ્રંથ વિસ્તારના મયથી આસ્થલે પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય ગણ્યા નથી. અન્ય ગ્રંથમાં પ્રસંગ પરત્વે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. અત્રે મુખ્યત્વે કરીને જે રાગો સાંપ્રત કાळे વિશેષ પ્રસિદ્ધછે તથા જે જે રાગોના સ્વરૂપને જાણવાથી સંગીત વિદ્યાનો સારો પ્રવેશ ગળી શકાયછે, તેવા રાગોના સ્વરૂપને સમજાવવા યત્ન કન્યુંછે.

સત્તકના આરંભના ષડ્ગ થીતે વીજા સત્તકના આરંભના શડ્ગ પર્યંતના આઠ સ્વરો જેમાં, તીવ્ર, કોમલ આદિ ભેદથી આવતા હોય એવા રાગોને સંપૂર્ણ રાગ કહેછે. આ સંપૂર્ણ રાગ કર્ણાટક વગેરે સ્થાનોમાં તો અધ્યાપિ ઘણી જાતના ગવાયછે. પળ આ ભાગમાં વિશેષ કરીને માત્ર વારજ સંપૂર્ણ રાગ પ્રસિદ્ધરીતે ગવાતા જણાયછે. તે વારે રાગનું સ્વરૂપ અત્રે જંણાવવાને એક કોષ્ટક આપ્યુંછે. તથા તેની નીચે તે વારે રાગની એક એક વીજ તેની સરગમ તથા તાલ સહિત આપીછે.

રાગોનાં નામ

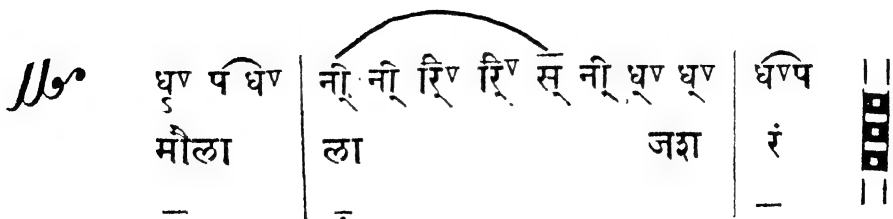
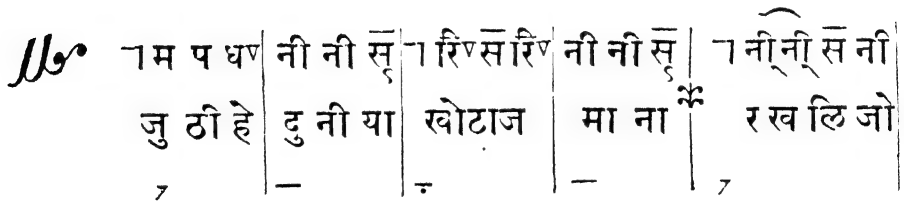
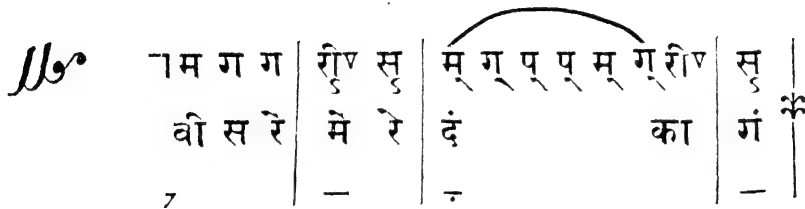
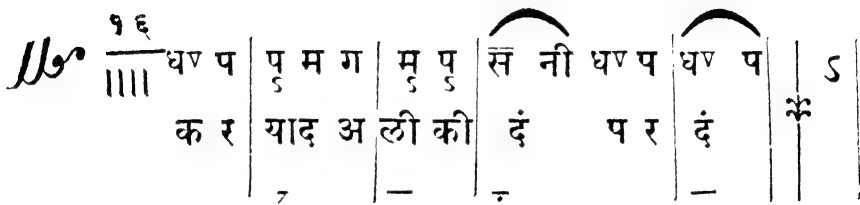
કોમઝ, શુદ્ધ અને તીવ્ર સ્વરો.

પ્રાચીન.	હાલમાં.	કોમ.	શુ.	કો.	શુ.	શુ. તીવ્ર.	કો.	શુ.	કો.	શુ.			
માયામાઝવગોઝ.	કાલંગડા.	સ	રી	૦	૦	ગ	મ	૦	પ	ધ	૦	ની	સ
હનમતોડી.	ભૈરવી.	સ	રી		ગ		મ		પ	ધ		ની	સ
નઠભૈરવી.	સિંધૈભૈરવી.	સ		રી	ગ		મ		પ	ધ		ની	સ
શંકગમરણ.	દેવગીરિવીલાવલ	સ		રી		ગ	મ		પ		ધ	ની	સ
હરિકામાંદી.	જીંજોટી.	સ		રી		ગ	મ		પ		ધ	ની	સ
ચરહરપ્રિયા.	કાફી.	સ		રી	ગ		મ		પ		ધ	ની	સ
કીરવાણી.	પીલુ.	સ		રી	ગ		મ		પ	ધ		ની	સ
શુભાપંથવરાઝી.	તોડી.	સ	રી		ગ		મ	મ	પ	ધ		ની	સ
શામકલ્યાણ.	રાતનીપૂર્યા.	સ	રી			ગ		મ	પ		ધ	ની	સ
મેચકલ્યાણી.	કલ્યાણ.	સ		રી		ગ		મ	પ		ધ	ની	સ
કામવર્ધની.	દિવસનીપૂર્યા.	સ	રી			ગ		મ	પ	ધ		ની	સ
સૂર્યકાંતા.	રામગ્રી.	સ	રી			ગ	મ		પ		ધ	ની	સ

बार मेळनी चीजो.

रा० कालंगडा १.

ताल चतुश्चजाति, तेताल, मध्यकाळ मात्रा १६.

रा० भैरवी २.

ताल चतुश्रजाति, तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

१६ नी० स ग० म धृ० प ध० प नी० ध० प म प म ध०
 ॥॥॥ श्र व ण सु न त मु ख बो ल त ब च न घ्रा

प म ग० री० ग० प म ध० प म ग० म ग० री० स री०
 ण सुं घ त फु ल न रु प दे ख त द्र ग न ये

नी० स ग० म धृ० प ध० प नी० ध० प
 श्र व ण सु न त मु ख बो ल त

म ध० ध० नी० सु री० स री० स स नी० ध० प
 जा के च क्षु हे प्र . का श अं ध का र

स ग० री० ग० स री० नी० स ध० नी० ध० प म ग० ग० म
 भ यो ना श वा के ज हां र हे त हां सू र ज की

ग० री० स री०
 धु प हे

रा० सिंधभैरवी ३.

ताल चतुश्रजाति, झंपा मात्रा ७.

M ग^७ ग^७ री ग^७ | म प ध^७ प | म ग^७ प | म^७ नी^७ ध^७ प^७ म^७ ग^७ री स् |
 ग्र ह न | करे ज ब | सु म ति | मि ले त ब *
 ८ - ७ - - - ८ - ७ - -

M म प ध^७ | नी^७ स^७ री स^७ | ग^७ री स^७ | नी^७ ध^७ प^७ म^७ ग^७ री स् |
 सु गु न | बे ठे स ब | स म ज | क हे अ ब
 ८ - ७ - - - ८ - ७ - -

रा० शंकराभरण ४.

ताल चतुश्रजाति, तेताला, मध्यकाळ मात्रा १६.

M $\frac{१६}{1111}$ सु_४ | री_४ गु_४ | स_४ री ग म | प ध नी स | सु_४ | नी_४ धु_४ | स_४ नी ध प |
 यो | गी को | स ब सु ख | रु प य ह | रो | गी को | स ब दुः ख |
 ८ - - ७ - - ८ - - ७

M म ग रि ग | |
 रु प य ह | |
 - -

रा० झींजोटी ५.

ताल जलद दादरा, लघुद्रुतांग, मध्यमकाल मात्रा ६.

॥ $\frac{६}{४}$ री ग म प म ध प म ग री म प म गु स री ग म पु
सृष्टि करता र ब के सि वा ॥ को न हे क हो तो स ही ॥

५ प ध सु नी ध ध पु म प म गु स री ग म पु
ध म से भूल परी ॥ ग्या न से क हो तो स ही ॥

॥ म प नी नी नी स नी स स स स स स नी नी नी स री नी ध प
पर मे श्व र पर उ प कारी ॥ पर ब्र ह्म पर हित कारी ॥

॥ पु स नी स ध नी ध प प प म प म गु स री ग म पु
आ दि अंत वो हि हे फि र ॥ को न हे क हो तो स ही ॥

राग काफी ६.

ताल चतुश्चजाति, तेताल, विलंबगति मात्रा १६.

॥ $\frac{१६}{४}$ गु री री गु सा री म म पु सा नी धु म ध प गु री री नी सा
र ब्बर टे से पा प क टे हे लो भी का सब मा न घ टे हे ॥

ॐ सु स से री नी ण धु म म पु स नी ण धु म ध प गु री री नी ण सु ।
 जो न र सं गी हे वि ष यो के सो के से क र पा प झ टे हे ॥

रा० कल्याण ७.

ताल चतुश्च जाति, तेताला, मात्रा—१६.

ॐ १६ ॥ ग ग री स स नी सु री री गु री री गु म म पु म गु री सु ।
 ज ग में ज न मी के पा यो ग्या न न तो दुःख के बि बो वे गा. ॐ

ॐ ग ग री स स नी सु नी ध ध पु म गु म म पु म गु री सु ।
 ज ग मे ज न मी के ब्र ह्म भ जे गा तो सु ख से तु सो वे गा. ॥

रा० तोडी ८.

ताल चतुश्चजाति, तेताला मात्रा १५.

M $\frac{9\ 6}{1111}$ धप मप | मगप मप | मगपरीप | सुनीस |
 सु ख दु ख को स्व रूप ✽
 - - 7 -

गप मधप | नीधप नीस | सुनीधप | पमि गपम |
 जा न त ना मं द म ति ✽
 - - 7 -

मुधप | नीसु | धपनीगप | रीस नीधप |
 फेर फेर को न. क हे ✽
 - - 4 -

M रीप सनी | धप पु | मगप मनि | धप गपम धपनी |
 जा व गा तु अ धो ग ती ||
 - - 7 -

रा० पीलु ९.

ताल तिश्चजातितेवरा मात्रा ७.

७
 री ग० री स नी री स नी स नी ध० म प
 त जि के स ब म न का म ना

नी स री ग० म प
 जो नि स्पृ ह

ध० प म ग० री स नी म म प ध० नी नी
 हो य अ हं का र म म

सु ग० रि स नी सा स नी री स नी ध० प
 ता त जे. ता में शां ति जुं

स नी स री स नी ध० प ध० प म ग० री स
 हो य

रा० रातनीपूर्वा १०.

ताल तिश्च जाति, झपताला मात्रा १०.

१०
 स नी रि ण सा | स नी रि ण सु | स प प म धि |
 र ब तू र ब तू बो ल सु
 - - 7 - - -

प म ग रि ण स |
 वा
 7 -

१०
 नी रि ण ग गु | म रि ण गु ग | प म धु प |
 तो सो ही च तु र सु जा न प र
 - - 7 - - -

नी ध प म ग |
 बी न अ ति.
 7 -

१०
 ग म प धि प | नी ध नी सु | सु नी धि प |
 प र ज नी पी ज रे मो हे कू
 - - 7 - - -

प ध प म ग |
 वा
 7 -

ॐ

पमि ग पु	प प प प प	म ध ध प नी
पा या उ	त म ज न म	ला य ले
८ —	७ —	८ —

ध प प म ग |
 च प ल म न ॐ
 ७ —

ॐ

सु स नी रीप	सु नी ध प	नी रीप नी ध प
गा य गो	बिंद ज न	जी त जू
८ —	७ —	८ —

म ध म ग रीप |
 वा.
 ७ —

रा० दिवसनी पूर्या ११.

ताल चतुश्चजाति, चौंतालाचा, विलंभकाळ मात्रा १२

॥ ^{१२} ॥ ० ० धृ० पु० म० पु० | म० गु० म० पु० | म० गु० री० सु० |
 च ल त न | सू चा ल तू | ज ग मा ही ॥
 ८ ७ ८ ७ ८ ७ ८ ७ ८ ७ ८ ७

गु० म० धृ० नी० |
 अं त मे फी |
 ८ ७ ८ ७

॥ सु० गु० री० सु० | से० नी० धृ० म० ग० री० सु० |
 रे गी त रे | मु ख शा ही |
 ८ ७ ८ ७ ८ ७ ८ ७ ८ ७ ८ ७

